

نمایش فضاهای مختلف حمام در
نگاره «حمام رفتن صوفی». مأخذ:
CARY WELSH, 1976: 106.

بررسی تطبیقی نحوه آفرینش فضاهای معماری در آثار نگارگری حمام

دکتر فرهاد تهرانی * مائده پورفتحاله ** زهرا قاسمی ***

تاریخ دریافت مقاله: ۹۲/۱/۲۸

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۲/۴/۱۷

چکیده

آثار ادبی زمینه‌های مناسبی برای پرداختن و ترسیم معماری حمام در آثار نگارگری ایجاد کرده است. این نگارگری‌ها رابطه بسیاری با عالم واقعیت دارند. با تطبیق ویژگی‌های این گونه آثار با معماری حمام‌ها می‌توان به این نتیجه رسید که در این نگارگری‌ها فضاهای حمام با رعایت بسیاری از ویژگی‌های معماری نمایش داده شده است و این امر نشان‌دهنده نوعی واقع‌گرایی در آثار نگارگری حمام است. هدف از این پژوهش بررسی و مقایسه تطبیقی معماری حمام‌ها و آثار نگارگری حمام است تا در پی آن مشخص شود که این آثار تا چه حد به واقعیت نزدیک‌اند و با واقع‌گرایی ترسیم شده‌اند. در پی این هدف، با استفاده از روش تحقیق تفسیری-تاریخی به مطالعه آثار به‌جامانده از نگارگری‌های حمام و تطبیق آن با معماری حمام‌ها پرداخته شده است. در مجموع، ۲۳ اثر نگارگری بررسی شده و ویژگی‌های آن با معماری حمام‌ها مقایسه شده است. یافته‌های تحقیق نشان‌دهنده آن است که بسیاری از خصوصیات حمام از فضاهای معماری تا تأسیسات، سازه و نورگیری با روش‌های مختلف در این آثار به نمایش گذاشته شده است. همچنین اصولی چون ابعاد، اندازه، شکل هندسی و تناسبات فضاها در آن مشهود است.

واژگان کلیدی

معماری حمام، نگارگری، نحوه آفرینش فضا، ویژگی‌های حمام.

* دانشیار، عضو هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی، شهر تهران، استان تهران

** دانشجوی کارشناسی ارشد معماری دانشگاه تربیت مدرس، شهر تهران، استان تهران Email: m.pourfathollah@modares.ac.ir

*** دانشجوی کارشناسی ارشد معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، شهر تهران، استان تهران.

Email: zahra.ghasemi67@yahoo.com

مقدمه

حمام از جمله بناهای ارزشمند معماری است که نمونه‌هایی از آن از گذشته به یادگار مانده است. این بنا از آغاز در میان سایر فضاهای شهری از قبیل بازار، مسجد و مدرسه از اهمیت بسیار بالایی برخوردار بوده و یکی از مهم‌ترین بناهای شهری پس از مسجد و مدرسه محسوب می‌شد. اهمیت این بنا در شهر به حدی بوده است که گاهی از سایر فضاهای شهری، نقش پررنگ‌تری می‌یابد. برای مثال، در یکی از نقشه‌های تهران که مربوط به سال ۱۳۷۰ است تعداد حمام‌ها دویست باب است در حالی که تعداد مساجد ۱۲۰ باب ذکر شده است و این نمایانگر اهمیت حمام‌ها در معماری و فضاهای شهری ایران است. علاوه بر آن، حمام‌ها در جوامع اسلامی از اهمیت بالایی برخوردار بوده و برای مسلمانان به‌عنوان بنایی مذهبی و در جهت خدمت‌رسانی به دیگران و کسب اجر و پاداش محسوب می‌شدند.

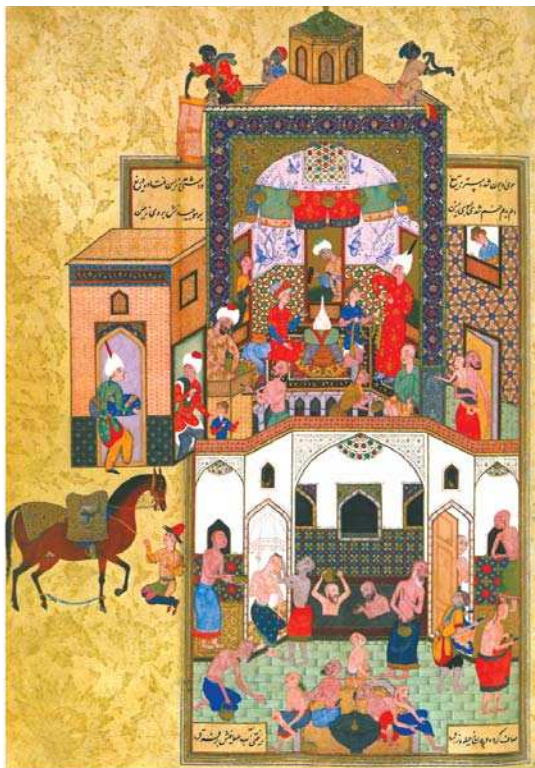
امروزه بسیاری از این بناها از بین رفته‌اند و معماری حمام‌ها را می‌توان در معدود آثار به‌جای‌مانده، که بیشتر به دوره صفویه برمی‌گردد، جست‌وجو کرد. از طرفی آثار نگارگری با موضوع حمام، با توجه به قدمتی که دارند، می‌توانند در شناسایی ویژگی‌های معماری حمام‌ها راهگشا باشند. بیشتر صاحب‌نظران نگارگری را عالم خیال دانسته‌اند و برخی نیز از واقع‌گرایی در برخی از تصاویر نگارگری سخن گفته‌اند. دربارهٔ خلق فضاهای معماری، با تحلیل آثار نگارگری در یک موضوع مشخص می‌توان جنبه‌هایی از فضا را که نگارگر با رویکرد واقع‌گرایانه به تصویر می‌کشد کشف کرد.

این مقاله با روش تفسیری-تاریخی به بررسی ۲۳ اثر نگارگری و مقایسه تطبیقی آن‌ها با معماری حمام‌ها می‌پردازد و در پی پاسخ به پرسش‌های زیر است:
۱. آیا ویژگی‌هایی مختلف حمام‌ها همچون هندسه و کاربری و سلسله مراتب را می‌توان در آثار نگارگری جست‌وجو کرد؟

۲. اشکال و هندسه فضایی در این نگارگری‌ها را تا چه اندازه می‌توان واقع‌گرایانه و متناسب با طراحی معماری حمام‌ها دانست؟

پیشینه تحقیق

تاکنون مطالعات بسیاری دربارهٔ نگارگری و خلق فضاهای معماری صورت گرفته است. در این میان مقالاتی نیز دربارهٔ نگارگری‌های حمام ارائه شده است که از آن میان می‌توان به مقاله الهه ثابتی اشاره کرد با عنوان «معماری حمام در مینیاتور ایرانی»، که به بررسی توصیفی چند نگاره پرداخته است. در کتاب مجموعه مقالات همایش حمام نیز گروهی از پژوهشگران به ساختار معماری حمام پرداخته‌اند و برخی نیز به بررسی معماری حمام از روی آثار نگارگری اشاره کرده‌اند. کتاب‌های متعددی نیز در زمینه نگارگری به چاپ

تصویر ۱. نمایش فضاهای مختلف حمام در نگاره «حمام رفتن صوفی»، مأخذ: CARY WELSH, 1976: 106

رسیده است که از آن میان می‌توان به کتاب مکتب نگارگری اصفهان نوشته یعقوب آژند، کتاب هنر نگارگری ایران و کتاب نگارگری ایرانی-اسلامی در نظر و عمل اشاره کرد که به بررسی مباحث کلی در حوزه نگارگری می‌پردازند. دربارهٔ واقع‌گرایی درحوزه نگارگری نیز پژوهش‌هایی صورت گرفته است، برای مثال، در پایان‌نامهٔ مقطع کارشناسی ارشد نوشته هادی یادگاری رویکرد واقع‌گرایی در نگارگری دوران صفویه بررسی شده است. در هیچ‌کدام از آثار مذکور، به بررسی تخصصی موضوع نگارگری حمام پرداخته نشده و تمامی اسناد به جای مانده در این زمینه با هم بررسی و مقایسه نشده است. از این رو این پژوهش می‌تواند راهگشایی باشد برای بیان نحوه نمایش معماری حمام‌ها در نگارگری.

نگارگری‌های حمام

شالوده هنر نگارگری بر شعر فارسی و عرفان و حکمت الهی استوار است و ارزشمندترین نگاره‌های دوران اسلامی در سایه عرفان و ادبیات غنی ایرانی قرار داشته است. از اوایل قرن چهارم، آثار نگارگری به‌مرور در کتاب‌های خطی به‌کار می‌رفته است (اشتری، ۱۳۸۶: ۱۶) که از آن جمله می‌توان به نسخه‌های شاهنامه و خمسه نظامی اشاره کرد. قدیمی‌ترین نسخه موجود از خمسه نظامی مربوط

جدول ۱. آثار ادبی که موجب خلق نگارگری‌های حمام شده‌اند.

تاریخ	نام کتاب	نویسنده	موضوع	تعداد نگارگری
قرن ۴	شاهنامه	فردوسی	حمام رفتن فردوسی	۳
قرن ۶	خمسه نظامی	نظامی گنجوی	داستان هارون و موی تراش	۹
قرن ۸-۹	ظفرنامه	شرف‌الدین علی یزدی	رفتن صاحبقرانی به حمام و عمارت کردن شهر چلقان	۱
قرن ۹	-	علیشیر نوایی	-	۲
قرن ۹	هفت اورنگ	جامی	حمام رفتن صوفی	۲
قرن ۱۰	مجالس العشاق	کمال‌الدین گازرگاهی	سعدی	۳
قرن ۱۰	مجالس العشاق	کمال‌الدین گازرگاهی	غزالی	۳

در نگارگری همواره هدف هنرمند نمایاندن جهانی خیالی و مثالی بوده است. اما در برخی دوران این شیوه هنری دستخوش تغییر شده و گرایشی نو در آن پدید آمده است. این گرایش ناظر به واقع‌گرایی است که در آن هنرمند گاهی از لحاظ مضمون به موضوعات واقعی نزدیک‌تر شده و در مواردی نیز از نظر دقت به عناصر طبیعی و پرداختن به جزئیات عینی در کارش وارد حوزه واقع‌گرایی شده است (یادگاری، ۱۳۸۹: ۲).

برای بررسی میزان واقع‌گرایی و نحوه تصویرگرایی فضاهای معماری حمام در آثار نگارگری باید سلسله مراتب و عناصر مختلف حمام‌ها به تفکیک بررسی شود. حمام نیز، همچون سایر بناهای معماری ایرانی، از الگوی فضایی معینی تشکیل شده است. حمام‌های قدیمی، چه بزرگ و چه کوچک، دارای هشتی ورودی، سربینه، میانه (میان‌در)، گرمخانه، خزینه و فضاهای جنبی گرمخانه بوده‌اند. فضاهای الگویی در قالب سلسله مراتب معینی در کنار هم قرار می‌گیرند (پارسی، ۱۳۸۳: ۸۲).

سلسله مراتب و قسمت‌های مختلف حمام

عوامل متعددی در شکل‌گیری فضاها و بخش‌های حمام نقش داشتند که مهم‌ترین آن‌ها را می‌توان تنظیم دما، رطوبت، مسیر دسترسی، قرارگیری در داخل بافت شهری، آب‌های روان و ایجاد راه‌های خروجی برای فاضلاب دانست (کیانی، ۱۳۸۶: ۲۴۸). ترتیب سلسله مراتب فضایی در حمام به‌گونه‌ای بوده که مشتریان پس از دخول به حمام و گذر از دالان و هشتی ورودی وارد بینه حمام می‌شدند. این قسمت حکم ورودی حمام را داشته و از سایر قسمت‌ها مجلل‌تر بوده و تزیینات بهتری داشته است. سپس جهت استحمام کفش‌ها را کنده و آن‌ها را در قسمت کفش‌کن که در زیر سکوی سربینه بود قرار می‌دادند و وارد سربینه

به (۷۸۸-۷۹۰/ق ۱۳۸۸-۱۳۸۶م) است که اکنون در موزه بریتانیا قرار دارد (رهنورد، ۱۳۸۶: ۴۰). در کنار این کتاب‌ها مجموعه‌ای از آرایه‌ها و تصاویر نگارگری شکل گرفته است. این طرح‌ها گاه به‌لحاظ موضوع و داستان و گاه به‌لحاظ نوع تصویرپردازی اثر شباهت‌هایی با یکدیگر دارند.

گاه نیز موضوعی که یک هنرمند برای نقاشی برگزیده مورد توجه هنرمندان هم‌دوره‌اش قرار گرفته و هنرمندان دوره‌های بعد از آن تقلید کرده‌اند. این تقلید گاه بدون هیچ دخل و تصرفی از جانب هنرمندان دوره‌های بعد صورت گرفته و گاهی نیز با خلاصه‌کردن طرح یا تکمیل و گسترش آن، یا با افزودن شخصیت‌هایی به تصویر ترکیبی جدید با شخصیت‌های بیشتر آفریده‌اند (بابایی، ۱۳۸۶: ۱۲۶ تصویر ۱). در برخی از آثار و متون ادبی داستان با حمام در ارتباط بوده است که از آن جمله می‌توان به داستان حمام رفتن هارون الرشید در خمسه نظامی اشاره کرد. این امر زمینه مناسبی را برای خلق آثار نگارگری با موضوع حمام‌ها فراهم کرده است (جدول ۱). بسیاری از این آثار تقریباً در دوره‌های نزدیک به خلق اثر ادبی تصویر شده‌اند و بیشترین نگارگری‌های موجود در زمینه حمام‌ها مربوط به مکتب هرات و مکتب دوم شیراز است.

معماری حمام‌ها در نگارگری

درباره حمام‌ها پرداختن به نحوه خلق فضا هم از جنبه عملکردی و کاربردی و هم از جنبه زیباشناسانه و تزیینی آن‌ها ارزشمند است. در نگارگری‌های موجود دو جنبه ذکرشده از فضاهای حمام به‌صورتی دقیق تصویر شده است. این موضوع علاوه بر نشان دادن واقعیت و خیالی نبودن نگارگری‌ها در بعضی موضوعات به آشکارکردن برخی ابعاد موجود در فضاهای حمام که به دلایلی ناشناخته مانده هم می‌پردازد (رشید نجفی، ۱۳۸۸: ۳۲).

جدول ۲. نحوه نمایش ورودی در نگارگری

نحوه آفرینش فضا	مأخذ	ورودی
ورودی در اینجا به صورت کاملاً مجزا رسم شده است که گویای تفاوت فضایی آن است. در واقع، در عرصه بیرونی (خارج از کادر تصویر) ترسیم شده است. تزئینات اسلیمی در بالای ورودی نمایش داده شده است. ترسیم به صورت نما	بخشی از نگاره حمام رفتن خلیفه هارون	
ورودی با مقیاس انسانی رسم شده و بالای آن نما ترسیم شده است که باعث متمایز شدن این فضا شده است. تزئینات خوشنویسی در بالای ورودی به نمایش گذاشته شده است. ترسیم به صورت نما	بخشی از نگاره رفتن صاحبقرانی به حمام و عمارت کردن شهر چلقان	
ورودی در اینجا به گونه‌ای تعریف شده است که فضای بعد از ورود را هم تعریف می‌کند. تزئینات کاشی کاری و کتیبه‌ای در بالای آن دیده می‌شود. ترسیم به صورت نما	بخشی از نگاره حمام رفتن فردوسی پس از پایان شاهنامه	
در اینجا ورودی در وسط و بین دو فضای بیرون و داخل قرار گرفته است. ارتفاع متفاوت آن از فضای داخل حمام ورودی را به صورت عنصری متفاوت بیان می‌کند. تزئینات کاشی کاری هندسی در آن دیده می‌شود. ترسیم به صورت نما	بخشی از نگاره کتاب مجالس العشاق، کمال‌الدین گارزگاهی	
در اینجا ورودی به صورت مکعبی کاملاً مجزا ترسیم شده است که نشان‌دهنده ایجاد یک فضای فیلتر با دو در قبل از ورود به سربینه است. جاگذاری ورودی به خوبی مجزا بودن آن نسبت به سایر قسمت‌های حمام را نشان می‌دهد. تزئینات کاشی کاری و آجری و کتیبه در آن دیده می‌شود. ترسیم به صورت حجم و پرسپکتیو	بخشی از نگاره حمام رفتن صوفی	
در اینجا ورودی به صورت مجزا و با ارتفاعی متفاوت نسبت به فضای حمام ترسیم شده است. کف آن اندکی بالاتر قرار گرفته است. از تزئینات کاشی کاری، نقوش گیاهی و کتیبه در آن استفاده شده است. ترسیم به صورت نما در پرسپکتیو	بخشی از نگاره با اشعار ترکی امیرعلیشیر نوایی	

می‌شدند. این قسمت مانند سکویی اطراف بینه را احاطه کرده و مشتریان لباس‌ها را در آنجا کنده و در گوشه‌ای قرار می‌دادند (قبادیان، ۱۳۸۵: ۲۷۵). در آثار نگارگری نیز این سلسله مراتب به خوبی مشهود است. برای مثال، در نگاره داستان هارون و موی تراش، اثر بهزاد، عناصر حمام با توجه به سلسله مراتب از راست به چپ، ورودی، سربینه، میان‌در و گرمخانه را به تصویر می‌کشد (تصویر ۲).

ورودی در حمام‌ها از اهمیت بالایی برخوردار بوده است. کف ورودی از فضای داخل حمام بالاتر بود. ورودی اغلب حمام‌ها دارای تزئینات مختلفی از جمله اسلیمی، کاشی کاری، آجرکاری بوده است. به دلیل درون گرابودن حمام و ارتباط کم آن با فضای بیرون و روی نقش بسیار مهمی را در رابطه با فضای بیرونی ایفا می‌کرد. مهمترین هدف در ترکیب و

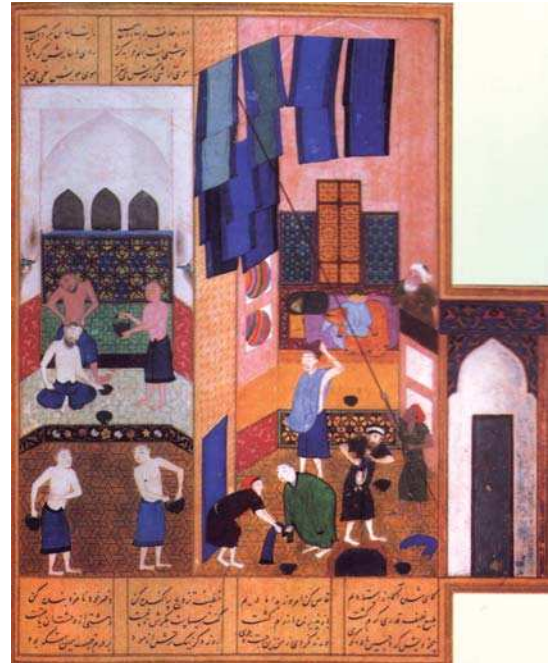
طراحی فضای ورودی حمام‌ها، جلوگیری از تبادل حرارتی ناخوشایند و غیرقابل کنترل بین فضای بیرون و فضای درون حمام بوده است تا به این ترتیب هوای داخل از حرارت کافی برخوردار باشد و واردشوندگان یا خارج‌شوندگان از حمام در معرض تغییر ناگهانی هوا قرار نگیرند و انتقال از درون به بیرون و حرکت در خلاف این جهت به تدریج صورت گیرد (سلطان‌زاده، ۱۳۷۲: ۶۴).

ورودی

ورودی در حمام‌ها از اهمیت بالایی برخوردار بوده است. کف ورودی از فضای داخل حمام بالاتر بود. ورودی اغلب حمام‌ها دارای تزئینات مختلفی از جمله اسلیمی، کاشی کاری، آجرکاری بوده است. به دلیل درون گرابودن حمام و ارتباط کم آن با فضای بیرون و روی نقش بسیار مهمی را در رابطه با فضای بیرونی ایفا می‌کرد. مهمترین هدف در ترکیب و

تصویر ۳. فرم هشت ضلعی در سربینه حمام گلشن یزد. مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۱۵۰.

تصویر ۲. نمایش سلسله مراتب در نگارگری خلیفه هارون در حمام، مأخذ: Bahari, 1997: 135

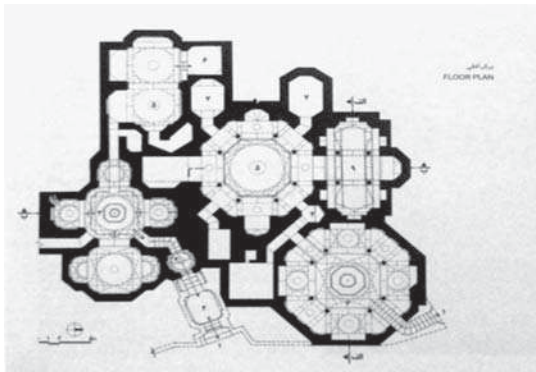
از تزییناتی چون کاشی‌کاری (هفت‌رنگ، معرق و معقلی)، آجرکاری، حجاری، کاربندی، نقاشی، گچ‌بری و آهک‌بری (ساروج‌بری) برای ایجاد آرامش روحی در فضاهای مختلف حمام و درحین انجام اعمال مختلف در این فضاها استفاده کرده است (رشید نجفی، ۱۳۸۸: ۳۰). بیشترین این تزیینات در قسمت سربینه به کار رفته است. بیشترین شکل هندسی که در سربینه‌ها مشاهده می‌شود شکل هشت ضلعی است (تصویر ۲). این فرم را می‌توان ناشی از سازه سقف این قسمت دانست. در واقع، به دلیل اینکه از گنبد برای پوشش سقف استفاده می‌شده مناسب‌ترین فرم همان هشت ضلعی است. در نگارگری‌های بررسی شده نیز شکل هشت ضلعی در این فضا و حوض

تغییر سطح نسبت به فضای بیرونی اشاره کرد. همچنین در اکثر ورودی‌ها طاق و قوس دیده می‌شود. این خصوصیات بیانگر تفاوت فضایی آن نسبت به سایر بخش‌هاست. در همه این آثار ورودی‌ها دارای تزیینات خاص‌اند. در جدول ۲، نحوه نمایش و خلق فضای ورودی در نگارگری‌های حمام بیان شده است. از مجموع ۲۳ نگاره مورد بررسی نه نگاره دارای ورودی بوده که قسمتی از آن‌ها در جدول ۲ آورده شده و به تحلیل آن پرداخته شده است.

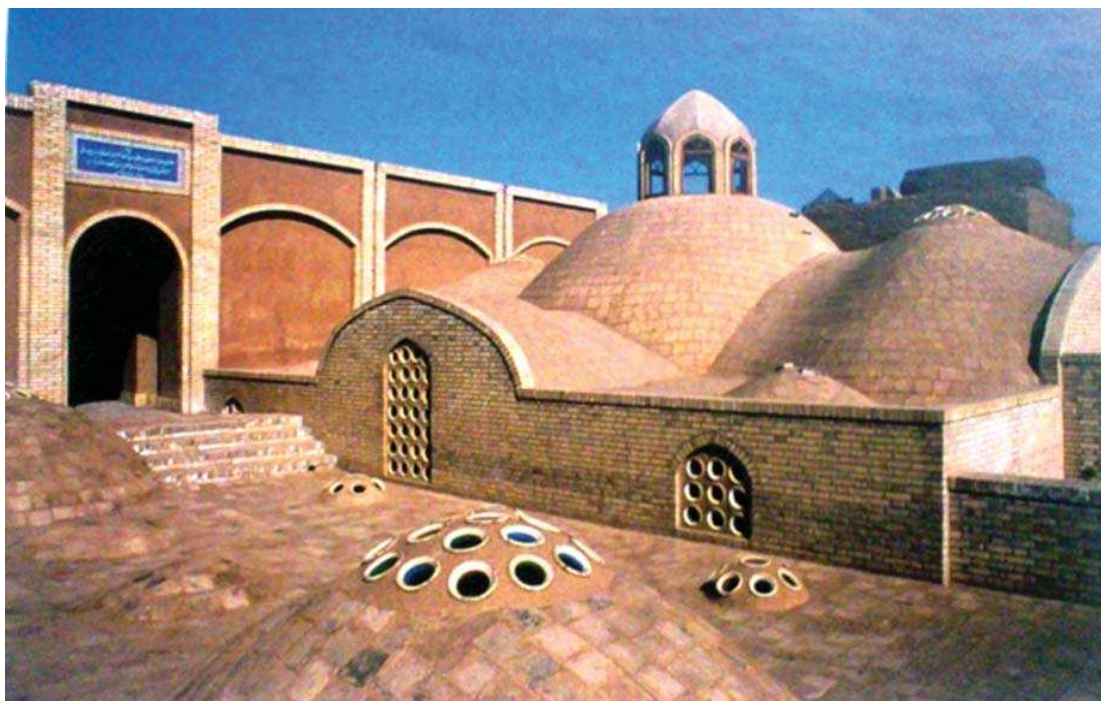
سربینه

سربینه فضایی است که پس از ورود به بینه برای درآوردن کفش و عوض کردن لباس و بستن لنگ و آماده شدن برای استحمام وارد آن می‌شوند. این قسمت مانند سکویی اطراف بینه را احاطه کرده و مشتریان لباس‌ها را در آنجا کنده و در گوشه‌ای قرار می‌دادند. پس از استحمام نیز افراد وارد سربینه می‌شوند. در این هنگام متصدی حمام به آن‌ها دو لنگ می‌داده که یکی را دور کمر و دیگری را روی دوش انداخته و خود را خشک می‌کردند (قبادیان، ۱۳۸۵: ۷-۲۷۵).

این قسمت دارای ارتفاع بلندی است و اغلب با گنبد پوشیده می‌شود. به دلیل اهمیت این فضا تزیینات زیادی با رنگ‌های زیبا و مختلف در آن به کار رفته است. بانی حمام تنها در پی کسب درآمد نبوده بلکه سلامتی جسم و روان مشتریان را نیز مد نظر داشته و با کمک هنرمندان

تصویر ۴. هندسه هشت ضلعی در پلان حمام‌ها. حمام محمدرحیم خان قزوین. مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۸۴

تصویر ۵. بام حمام خان یزد، مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۱۴۶.

فضا در نگارگری محلی برای عبور است، نه مکث و توقف، همان طور که در واقعیت بوده است. در نگاره‌ها ورودی میان در به صورت ساده یا با حداقل تزیینات است و نمایش آن یا در سربینه یا در گرمخانه یا در هر دوی آن‌هاست. در جدول ۲، نحوه نمایش این قسمت در آثار نگارگری بیان شده است. با توجه به عناصر موجود در نگارگری برای نشان دادن میاندر گاهی ترسیم آن به صورت پرسپکتیو و نما در گرمخانه و سربینه است. (تصویر ۷) تزیینات میان در به صورت نقوش هندسی و مقرنس و آجرکاری یا فاقد تزیینات است.

گرمخانه

گرمخانه یکی از بخش‌های مهم در حمام‌هاست که پس از عبور از میان در به آن وارد می‌شوند. در گرمخانه افراد به شست‌وشوی خود می‌پردازند. در مجاور فضای گرمخانه در بعضی از حمام‌ها که بزرگ‌تر و مجلل‌تر بوده‌اند استخری به نام چهارحوض قرار داشته است (قبادیان، ۱۳۸۵: ۲۸۸). دلاک‌ها نیز در این قسمت وجود دارند و به شست‌وشوی افراد می‌پردازند. گرمخانه دارای سقفی بلند و فضایی وسیع جهت شست‌وشوست. بررسی حمام‌های قدیمی نشان می‌دهد که سقف این بناها بلند بوده و با گنبدهایی (کلمبه، ترکی، کاربندی و عرقچین) پوشانده شده‌اند: گنبد سربینه، گنبد اصلی گرمخانه و گنبد‌های کوچک‌تر متعلق به فضاهای جانبی (رشید نجفی، ۱۳۸۸: ۲۴) که در نگاره‌ها نیز ترسیم شده‌اند. گرمخانه به نسبت سربینه و ورودی از تزیینات

وسط آن کاملاً مشخص است و با واقعیت معماری حمام‌ها تطابق دارد. از مجموع ۲۳ نگارگری مورد بررسی در سیزده اثر فضای سربینه ترسیم شده است که تمامی آن‌ها به جز چهار نمونه که شکلی نامشخص دارند هشت ضلعی ترسیم شده‌اند. همین طور تزیینات فراوان و ارتفاع بلند سقف نسبت به سایر قسمت‌ها در این آثار مشهود است.

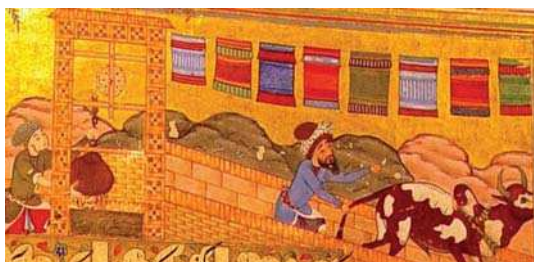
میان در

میان در فضایی است که بین سربینه و گرمخانه حائل است. قسمت میان در معمولاً از طریق یک یا دو راهروی مجزا به مستراح‌ها و اطاق‌های تنظیف ارتباط داشت. اتاق تنظیف یا نظافت‌خانه جهت نظافت بدن، حنابندی و حجامت استفاده می‌شد. فضای میان در معمولاً به صورت هشتی یا یک دالان باریک و دارای ارتباط غیرمستقیم با سربینه، گرمخانه، مستراح و اطاق تنظیف بود و علاوه بر مسیر ارتباطی عملکرد آن تنظیم تبادل حرارتی و رطوبتی و همچنین ایجاد فاصله و حریم بصری بین قسمت‌های مختلف حمام بوده است (قبادیان، ۱۳۸۵: ۲۷۵ و ۲۷۶). میان در به دو صورت هشت ضلعی یا مربع اجرا می‌شده و سقف آن - که کلمبه یا ترکی یا کاربندی بسیار ساده‌ای بود - معمولاً فاقد تزیینات مهم بود. (پارسی، ۱۳۸۳: ۵۴). این فضا را می‌توان اصلی‌ترین فضای ارتباطی دانست. در نگارگری‌های بررسی شده نیز میان در در ارتباط با فضای سربینه و گرمخانه ترسیم شده و برای نشان دادن ارتباط نداشتن مستقیم سربینه و گرمخانه درهای آن جدای از هم و در ارتباط غیرمستقیم از هم ترسیم شده است. این

جدول ۳. نحوه نمایش میان‌در در نگارگری

میان‌در	مآخذ	نحوه آفرینش فضا
	بخشی از نگاره حمام رفتن خلیفه هارون	در اینجا میان‌در به صورتی است که به دلیل قرار گرفتن بین گرمخانه و سرینه نشان‌دهنده یک فیلتر بین این دو فضا است. میان‌در در سرینه ترسیم شده است ولی به دلیل ارتباط غیرمستقیم و وجود راهرو تا رسیدن به گرمخانه ورودی به گرمخانه در این نگارگری دیده نمی‌شود. و دیوار میان‌در به صورت آجرماری است ولی فاقد تزیینات است. ترسیم به صورت پرسپکتیو
	بخشی از نگاره رفتن صاحبقرانی به حمام و عمارت کردن شهر چلقان	در اینجا میان‌در در وسط فضای گرمخانه ترسیم شده است. میان‌در در گرمخانه نشان داده شده است و ارتباط آن با سرینه در این نگاره مشخص نیست. ترسیم به صورت نما تزیینات هندسی مختصری در بالای میان‌در در گرمخانه وجود دارد.
	بخشی از نگاره با اشعار ترکی امیر علیشیر نوایی	در اینجا ورودی کوچکی وجود دارد که فضای گرمخانه را از یک طرف به سرینه و از طرفی دیگر به خزینه متصل می‌کند و به دلیل تبادلات حرارتی کمتر این ورودی با حداقل ارتفاع وجود دارد. ترسیم به صورت پرسپکتیو تزیینات هندسی مختصری در بالای این ورودی وجود دارد.
	بخشی از نگاره حمام رفتن سعدی در کتاب مجالس العشاق	در اینجا میان‌در به صورت گرفتن بین گرمخانه و سرینه نشان‌دهنده یک فیلتر بین این دو فضا است. ورودی به میان‌در در هر دو فضای گرمخانه و سرینه ترسیم شده است. به دلیل ارتباط غیرمستقیم و وجود راهرو بین گرمخانه و سرینه این ورودی با درهایی که مقابل هم نیستند ترسیم شده است. ترسیم به صورت پرسپکتیو در گرمخانه و به صورت نما در سرینه است. تزیینات ورودی به میان‌در به صورت نقوش هندسی و مقرنس در هر دو فضا وجود دارد.
	بخشی از نگاره حمام رفتن صوفی	قسمت میان‌در از طریق یک راهرو به فضای گرمخانه متصل می‌شود. ترسیم به صورت پرسپکتیو در سرینه و گرمخانه است. فاقد تزیینات در و دارای آجرکاری کمی در گرمخانه است.

کمتری برخوردار بوده و اغلب این تزیینات در نگارگری‌ها به صورت آهک‌بری ترسیم شده است. از مجموع ۲۳ نگارگری حمام بیشترین فراوانی مربوط به گرمخانه و سپس به ترتیب: خزینه، سرینه، میان‌در و ورودی است. اگرچه نوع داستانی که نگارگری براساس آن صورت گرفته است در خلق این فضاها تأثیرگذار بوده است، باز هم ترتیب فراوانی این فضاها نشان‌دهنده اهمیت بسیار زیاد گرمخانه در فضای حمام است. گویا بدون خلق این فضای معماری در نگارگری مفهوم حمام منتقل نمی‌شود. این فضا در نگارگری نسبت به فضاهای دیگر پرتحرک‌تر است و نحوه شست‌وشو به نمایش گذاشته شده است. همچنین دلاک‌ها و کسانی که از دستک‌های اطراف خزینه آب می‌آوردند تصویر شده‌اند.

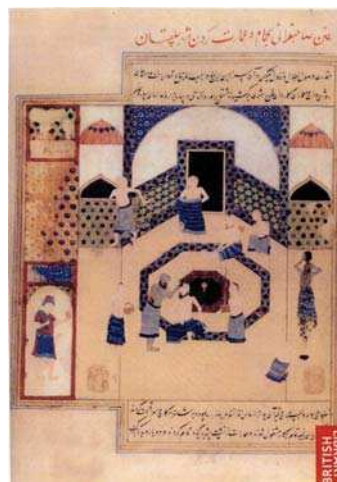
تصویر ۶. نحوه نمایش فضای بام و عناصر بیرونی در نگارگری در قسمتی از نگاره خلیفه هارون در حمام، خمسه نظامی، کاتب: مرشدبن خواجه میرک شیرازی ۹۵۶ق مآخذ: کتابخانه شهید مطهری، ثبت ۴۰۰.

خزینه

تصویر ۸. نگاره اشعار ترکی امیر علیشیر نوایی

تصویر ۷. رفتن صاحبقرانی به حمام و عمارت کردن شهر چلقان

حمام همچنین محل شست و شو و آویختن لنگ‌های حمام جهت خشک شدن بوده است. از جمله عناصر تأسیساتی که در بام دیده می‌شود باید به دودکش‌ها و گنبد‌های پوشش بام حمام اشاره کرد (طیسی، ۱۳۸۶: ۱۲۳). در تصویر ۵ بام حمام خان یزد با نورگیرها و سقف گنبدی دیده می‌شود. این موارد در نگارگری‌ها به صورت نما ترسیم شده است. همچنین کاربرد بام در نگارگری‌ها به نمایش گذاشته شده است، برای مثال، آویزان کردن لنگ‌ها جهت خشک شدن (تصویر ۶).

گاوچاه و گاو-رو: گاوچاه چاهی است به شکل چندضلعی یا استوانه، که عموماً با آجر جداره‌سازی می‌شد و آب مصرفی مورد نیاز حمام را تهیه و تولید می‌کرد. آب آن با نیروی گاو و کنترل آبکش به داخل حوض ذخیره آب بر روی بام منتقل می‌شد. گاورو نیز فضایی معماری با سطح شیب‌دار است که عموماً مسقف بوده و طول آن کمی بیشتر از عمق چاه است (فخار تهرانی، ۱۳۸۴: ۲۱).

بنابراین فضاهایی به فضای معماری حمام‌ها اضافه می‌شد: گاوچاه شامل یک چاه استوانه‌ای و «گاو رو شامل سطحی شیب‌دار برای حرکت آسان گاو و همچنین طویله‌ای برای نگهداری گاو (رشید نجفی، ۱۳۸۸: ۴۲). از آن جا که گاوچاه علاوه بر زمین با بام نیز در ارتباط بود، در اکثر نگارگری‌های حمام این فضا به طوری ترسیم شده است که هم ارتباط با زمین دارد و هم نورگیرهای سقفی بام در کنار آن ترسیم شده است.

توصیف و تحلیل عناصر حمام در نگارگری

در جدول ۴، ویژگی‌های معماری حمام و نحوه تعریف در نگارگری به صورت تحلیلی نمایش داده شده است. میزان فراوانی هر یک از عناصر حمام در نگارگری می‌تواند نشان‌دهنده اهمیت این فضاها باشند. تحلیل عناصر حمام در نگارگری‌ها نشان‌دهنده آن است که نگارگران همچون

محصور است (قبادیان، ۱۳۸۵: ۲۷۶). آب موجود در خزینه با دیگ بزرگی که در آن وجود دارد گرم می‌شد. مشتریان حدود چند دقیقه یا گاهی تا نیم ساعت در خزینه می‌ماندند تا بدن خیس بخورد (قبادیان، ۱۳۸۵: ۲۷۶).

سیستم تنظیم شرایط محیطی در حمام به گونه‌ای بوده که حرارت و رطوبت به ترتیب از هشتی ورودی و بینه (نیمه گرم و نیمه مرطوب) به صحن حمام گرمخانه (گرم و مرطوب) و نهایتاً به خزینه حمام (بسیار گرم و بسیار مرطوب) بیشتر می‌شده است. خزینه در حمام‌های کامل سه عدد بوده که یکی برای آب گرم، یکی برای آب سرد و در وسط آن دو، خزینه آب ولرم جای می‌گرفت. کسی در خزینه آب سرد و آب گرم نمی‌رفته است (پیرنیا، ۱۳۷۲: ۱۹۹). این دو خزینه منبع تأمین آب بوده و از طریق دستک‌های دو طرف خزینه می‌توانستند از آن آب برداشت کنند. خزینه در نگارگری‌های حمام در کنار گرمخانه ترسیم شده است (تصویر ۸) و عناصر جانبی آن از جمله دستک‌ها نمایش داده شده است و حتی نحوه برداشت آب از دستک‌های اطراف خزینه توسط افراد دیده شده است. از دیگر نکات درخور توجه تاریک نشان دادن خزینه در نگارگری‌های حمام است که با واقعیت تطابق دارد.

فضاهای بیرونی

در تعدادی از نگارگری‌های حمام فضای بیرونی در کنار فضاهای داخلی حمام ترسیم شده‌اند که بیشترین آن‌ها مربوط به داستان حمام رفتن صوفی است. نوع روایتگری این داستان به گونه‌ای است که داستان از فضای بیرونی حمام شروع می‌شود. علاوه بر آن، در سایر نگارگری‌ها فضاهایی چون بام و گاوچاه نیز ترسیم شده‌اند.

بام حمام: از فضای بام حمام به عنوان فضایی خدماتی استفاده می‌شده است. (تصویر ۵) خانه استاد حمامی و فضای چاه و منبع نیز در بام حمام ساخته می‌شده‌اند. بام

جدول ۴. بررسی تحلیل عناصر حمام در نگارگری.

عناصر حمام در نگارگری	فراوانی	نحوه تعریف در نگارگری‌ها	ویژگی‌ها	شکل هندسی
ورودی	۹	به صورت مجزا از فضای حمام و در ارتباط با محیط بیرون ترسیم شده است.	تزیینات زیاد تفاوت ارتفاع نسبت به سایر قسمت‌ها تغییر سطح نسبت به فضای بیرونی	در بیشتر موارد با طاق ترسیم شده است.
گاوچاه	۸	منبع تأمین آب حمام چاهی است که توسط گاو از آن آب استخراج می‌شود و مجزا از حمام ترسیم شده است.	در بسیاری از موارد تزیینات در گاوچاه هم دیده می‌شود. شیب زمین نمایش داده شده است.	راه گاو-رو به صورت شیبدار و تعریف گاوچاه به صورت فضای ساده و مستطیل شکل
بام	۸	بام حمام در بالاترین سطح یا به صورت نما یا در ادامه پرسپکتیو ترسیم می‌شود.	نمایش لنگ‌ها نمایش نورگیرها	در بیشتر موارد گنبددار یا سقف تخت همراه با تعدادی روشن‌دان نمایش داده شده است.
سربینه	۱۳	سربینه در ارتباط با ورودی یا گرمخانه یا هر دو آن ترسیم شده است. در بسیاری از موارد هم ارزش با گرمخانه است.	ارتفاع زیادتر نسبت به سایر اجزاء، تزیینات بیشتر تنوع رنگ	پلان هشت ضلعی است (به جز چهار نمونه)
میان در	۱۰	میان در معمولاً در سربینه یا گرمخانه یا در هر دو نمایش داده شده است.	تزیینات ساده ارتفاع کم	یک در مستطیل شکل ساده با ارتفاعی کمتر از در ورودی است.
گرمخانه	۲۱	مهم ترین بخشی است که در بیشتر نگارگری‌ها ترسیم شده است و مقدار زیادی از تصویر را به خود اختصاص داده است.	تزیینات کمتر از سربینه است و بیشتر از تزیینات آهک‌بری استفاده شده است. ارتفاع آن کمتر از سربینه است.	پلان هشت ضلعی است به جز چهار نمونه
خزینه	۱۶	در گرمخانه نمایش داده می‌شود و در بسیاری از موارد در دو طرف آن دستک‌ها نمایش داده می‌شود.	معمولاً در وسط و بالای گرمخانه است. تزیینات آن با گرمخانه هماهنگ است.	هندسه مستطیل شکل ساده
روشن‌دان و نورگیر	۱۶	به دلیل اهمیت آن همراه با سقف سربینه یا گرمخانه به صورت نما نمایش داده می‌شود.	معمولاً رنگی و تاریک و روشن نمایش داده می‌شود.	معمولاً دایره‌ای شکل است.
کفش کن	۱۱	با یکی از سکوه‌های سربینه ترسیم می‌شود.	معمولاً تزیینات در اطراف آن دیده می‌شود.	شکل آن ساده نیست و معمولاً شکلی تزیینی دارد.
حوض	۱۵	شکل هندسی حوض نشان‌دهنده شکل فضایی است که در آن قرار دارد. معمولاً در گرمخانه و سربینه نمایش داده شده است.	معمولاً در وسط فضا قرار دارد. مصالح آن کاشی است. در بسیاری از موارد از دو بخش تشکیل شده است.	اغلب هشت ضلعی و در نمونه‌هایی مربع شکل یا دایره است.

نتیجه

با بررسی نگارگری‌های حمام می‌توان نوعی واقع‌گرایی را در این آثار اثبات کرد. نکات زیر بیان‌کننده ویژگی‌های واقع‌گرایانه در نگارگری‌های حمام است:

۱. آنچه در طراحی فضای حمام جلوه خاصی دارد نظم در شکل درونی فضاهاست. همه فضاهای حمام، از کوچک و بزرگ، به‌رغم شکل معمولاً نامنظم و غیرهندسی محدوده بیرونی بنا، اشکال منظم و کامل دارند. این امر در نگارگری‌ها نیز کاملاً دیده می‌شود.

۲. معماری حمام‌ها دارای اشتراکات فیزیکی است، مثلاً بینه، میان‌در و گرمخانه از جمله فضاهایی است که در کوچک‌ترین حمام‌های خزینه‌دار و حتی حمام‌های نسل اول درون خانه‌ها نیز شمای اصلی خود را حفظ کرده‌اند. این فضاها در نگارگری‌ها نیز دیده شده‌اند و گرمخانه به‌عنوان فضای اصلی حمام‌ها بیشترین حضور را در نگارگری‌های حمام دارد.

۳. یکی از الزامات ساختمان حمام، که در خصوصیات حمام‌های خوب از آن یاد می‌شود، وسعت و دارابودن سقفی بلند و پنجره - هم برای روشنایی و هم برای تهویه - است. در نگارگری‌های حمام وسعت فضا با تناسب خاص فضاهای حمام نشان داده شده‌اند.

۴. بررسی حمام‌های قدیمی نشان می‌دهد سقف این بناها بلند بوده و با گنبدهایی (کلمبه، ترکیب، کاربندی و عرقچین) پوشانده شده است: گنبد سربینه، گنبد اصلی گرمخانه که صحن اصلی حمام است و گنبدهای کوچک‌تر که متعلق به فضاهای جانبی است. این گنبدها و کاربندی‌ها در نگارگری‌های حمام نیز دیده می‌شود. شکل هشت‌ضلعی که در سربینه و گرمخانه در نگارگری‌ها نمایش داده شده است بیانگر هندسه‌ای است که گنبد روی آن شکل می‌گیرد.

۵. سلسله مراتب در نگارگری‌ها، به‌ویژه در نگارگری‌هایی که تمامی فضاهای حمام در آن ترسیم شده است، به نمایش گذاشته شده است.

۶. تمام فضاهای کاربردی نمایش داده شده است. برای مثال، بام به‌دلیل کاربرد در خشک‌کردن لنگ‌ها یا نمایش نحوه نورگیری از بام نمایش داده شده است که در واقعیت نیز همین امر مشهود است.

۷. عناصر مختلف معماری حمام در نگارگری‌ها به نمایش گذاشته شده و نگارگر به تمامی جزئیات معماری توجه کرده است: نمایش فضای بیرونی، سردر ورودی، سکو، کفش‌کن، جام‌خانه، حوض، خزینه، دستک، محل پیه‌سوز، حجره، شاه‌نشین، فواره، چرخ‌چاه، و روشن‌دان.

۸. توجه به نکات فنی و اصول ساختمانی در حمام‌ها شامل تأمین آب و نحوه استفاده از گاوچاه و گاورو، و حفظ ازاره‌ها با پوشش کاشی در نگارگری‌ها به نمایش گذاشته شده است.

۹. نوع تزیینات مورد استفاده و تمایز آن‌ها نسبت به موقعیت قرارگیری و نوع فضا به جلوه‌دادن واقعیت در تصویر کمک می‌کند. برای مثال تزیینات به‌کاررفته در سربینه بیشتر از گرمخانه است و تزیینات به‌کاررفته در نما با جزئیات زیاد و تزیینات پرسپکتیو کم‌رنگ‌تر است.

۱۰. مشاغل مرتبط با حمام‌ها مانند تراشیدن موی سر، کیسه‌کشی، مشت‌ومال دادن، تعویض و شست‌وشوی لنگ‌ها - همان‌طور که در واقعیت در حمام‌ها وجود داشته است - به نمایش گذاشته شده است.

منابع و مآخذ

اشتری، مهدی. ۱۳۸۶. هنر نگارگری‌سازی و نقاشی ایرانی. تهران: گوتنبرگ.
بابایی، بهزاد. ۱۳۸۶. «بررسی جنبه‌های زیبایی‌شناسی شخصیت‌ها در نقاشی دوره صفویه»، مجموعه مقالات نگارگری. تهران: فرهنگستان هنر.

- پارسی، فرامرز. ۱۳۸۳. «حمام نوبر- طرح پردیسان سازمان میراث فرهنگی کشور»، معمار، ۲۴: ۸-۱۰۱.
- پیرنیا، عبدالکریم. ۱۳۷۲. *معماری اسلامی ایران*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حاجی قاسمی، کامبیز. ۱۳۷۸. *گنج‌نامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران*; دفتر هجدهم: حمام‌ها. تهران: روزنه.
- رشید نجفی، عطیه و دیگران. ۱۳۸۸. *حمام‌های تاریخی تبریز*. تبریز: فن آذر.
- رهنورد، زهرا. ۱۳۸۶. *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی*، نگارگری. تهران: سمت.
- سلطانزاده، حسین. ۱۳۷۲. *فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شریف‌زاده، سیدعبدالمجید. ۱۳۷۰. *نامورنامه*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- طبسی، محسن. ۱۳۸۶. *شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر تغییرات کالبدی و عملکردی معماری گرمابه‌های ایران در دوره صفوی*، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه تربیت مدرس.
- عمادی، سیدمانی و حاتم، غلامعلی. ۱۳۸۹. «نگاره هارون در حمام؛ فتوت نگاره دلاکان، سلما نیان و سرترانشان»، *هنرهای زیبا*، ۴۳: ۳۴-۲۵.
- فخار تهرانی، فرهاد. ۱۳۸۴. *مجموعه مقالات همایش حمام*. تهران: پژوهشکده مردم‌شناسی.
- قبادیان، وحید. ۱۳۸۵. *بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کیانی، محمدیوسف. ۱۳۸۶. *معماری ایران (دوره اسلامی)*. تهران: سمت.
- نظامی، جمال‌الدین ابومحمد. *خمسه*. تهران: کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری. ردیف ۱۲۳۹، ثبت ۰۴۰۰ «نسخه خطی».
- یادگاری، هادی. ۱۳۸۹. *بررسی رویکرد واقع‌گرایی در نگارگری دوران صفویه*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- Bahari, Ebadollah. 1997. *Bihzad Master of Persian Painting*. London: I.B. Tauris.
- Binyon, Laurence, J. V. S. Wilkinson, and Basil Gray. 1933. *Persian Miniature Painting*. London: Oxford University Press.
- Cary Welsh, Stuart. 1976. *Persian Painting-Five Royal Safavid Manuscripts of the sixteenth century*. New York: George Braziller.

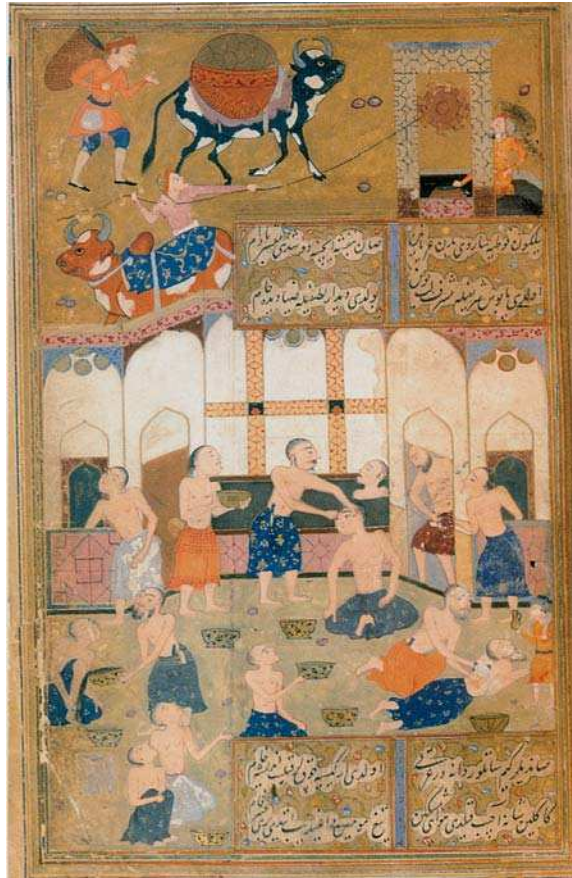
A Comparative Study of Methods for Creating Architectural Spaces in the Persian Illustrations of Bathhouses

Farhad Tehrani, PH.D, Associate professor, Faculty of Beheshti, University, Tehran, Iran.

Maedeh pourFathollah, M.A, Architecture, Tarbiyat Modares university, Tehran, Iran.

Zahra Ghasemi, M.A, Student of Architecture, Islamic of Azad University, Tehran, Iran.

Reseaved: 2013/4/17   Accept: 2013/7/8

Literary works have provided a noticeable context to consider and depict the architecture of bathhouses in miniatures. These paintings have a considerable correspondence to reality. Comparing the characteristics of such works with the architecture of bathhouses lead to the results which indicate the paintings bear many features of these bathhouses, which in turn reveal a certain kind of realism in such works. The aim of this paper is to study and compare the architecture of bathhouses and their illustration in Persian painting in order to determine how close they are to the reality or being depicted realistically. Therefore using historical and descriptive methods the existing illustrations of bathhouses in Persian paintings are studied and compared to the bathhouse architecture. 23 instances of Persian painting have been studied and compared to the bathhouse architecture. The results indicate that many features of a bathhouse from architectural spaces, installations, structure and lighting are depicted through various methods. Also principles like size, diagram, geometrical shape and special proportions are evident.

Key words: Bathhouse Architecture, Persian Painting, Methods for Creating Architectural Spaces, Bathhouse Features.